

VĒSTURNIEKA DZĪVE. IN MEMORIAM ANDREJS PLAKANS (31.12.1940.–04.07.2024.)

Mārtiņš Mintauris

2024. gada 4. jūlijā Amerikas Savienotajās Valstīs, Aiovas štata Hillsā (*Hills, Iowa, USA*) astoņdesmit ceturtajā mūža gadā aizsaulē devās latviešu vēsturnieks, Aiovas Universitātes (*Iowa State University*) emeritētais profesors Andrejs Plakans. Liktenis viņam, tāpat kā daudziem citiem latviešu trimdiniekiem 20. gadsimta otrajā pusē, bija lēmis piedzimt Latvijā, bet mūžu pavadīt ārpus dzimtenes. Andrejs Plakans piedzima 1940. gada 31. decembrī Rīgā, kur tolaik jau valdīja padomju okupācijas režīms. Otrā pasaules kara nogalē – 1944. gada vasarā viņš kopā ar ģimeni devās bēgļu gaitās uz Vāciju, bet 1951. gadā pārcēlās uz dzīvi Amerikas Savienotajās Valstīs. Šeit Andrejs Plakans ieguva vēsturnieka izglītību un izvēlējās saistīt savu profesiju ar 18. un 19. gadsimta sociālās vēstures un vēsturiskās demogrāfijas pētniecību. 20. gadsimta 60. gados tās bija jaunas vēstures zinātnes nozares, kas ātri attīstījās, izmantojot socioloģijas un arī psiholoģijas atziņas, lai skaidrotu sabiedrības noslāņošanas un dažādu sociālo grupu izturēšanos laikā, kad Rietumu sabiedrību pārveidoja modernizācija: pāreja no agrārā dzīves veida uz industriālo laikmetu. Andrejs Plakans bija pirmais, kurš sāka pētīt latviešu nacionālās kustības vēsturi modernizācijas procesa kontekstā. 1969. gadā Hārvarda Universitātē aizstāvētā disertācija (*PhD*) par nacionālo atmodu Latvijā (*The National Awakening in Latvia, 1850–1900*) joprojām tiek uzskatīta par leģendāru tekstu, kas ne tikai deva pamatu daudzām akadēmiskajām Andreja Plakana publikācijām, bet arī turpina ietekmēt tos pētniekus

gan Latvijā, gan ārzemēs, kuri pievēršas latviešu nācijas tapšanas procesam 19. gadsimtā.

Biogrāfijai ir būtiska nozīme cilvēka personiskajā un arī profesionālajā dzīvē, un vēsturnieka amats nav izņēmums. Intervijā Paulam Raudsepam žurnālā *Ir* 2016. gada novembrī Andrejs Plakans atminējās savas ģimenes pieredzi Otrā pasaules kara laikā, kas noteica viņa interesi par vēsturi jau pusaudža vecumā 20. gadsimta 50. gados: “Sāka parādīties milzīgs klāsts lētu grāmatu par Otro pasaules karu. Tās nebija dārgas, es sāku pirkt un lasīt, un domāt, ka arī es esmu kaut kādā veidā iesaistīts šajā lielajā lietā. Gribējās izpētīt, kāpēc es augu tur, kur nebiju dzimis. Tāds vienkāršs jautājums. Kopš tā laika visa mana izglītība ir bijusi vēstures jomā, nekad neesmu atkāpies no tās, gadu gaitā mana interese ir tikai padziļinājusies.” Interese par latviešu trimdas vēsturi pamudināja Andreju Plakanu mūža nogalē pievērsties tās izpētei, kas tagad apkopota viņa pēdējā monogrāfijā par piespiedu trimdiniekiem Rietumos pēc Otrā pasaules kara.¹

Andrejs Plakans ir četru monogrāfiju, viena vēstures avotu krājuma un vairāk nekā 50 atsevišķu akadēmisku publikāciju autors (precīzu skaitu varēs noteikt tikai pēc viņa darbu bibliogrāfijas sastādīšanas), kas ļauj viņu pieskaitīt ievērojamākajiem latviešu vēsturniekiem 20. gadsimtā. Būdam spiests pavadīt mūžu ārpus dzimtenes, Andrejs Plakans līdzās Edgaram Andersonam (1920–1989) un Andrievam Ezergailim (1930–2022) kļuva par vienu no starptautiski pazīstamākajiem latviešu vēsturniekiem, kas nodarbojās ar 18.–20. gadsimta vēstures izpēti; viņa darbi tapuši un publicēti galvenokārt angļu un latviešu valodās.² Andrejs Plakans bija viens no Baltijas studiju veicināšanas apvienības (*Association for the Advancement of Baltic Studies, AABS*) dibinātājiem 1968. gadā, kā arī viens no tās izdotā žurnāla *Journal of Baltic Studies* (kopš 1972. gada) pastāvīgajiem autoriem – šie Baltijas un Latvijas vēstures starptautiskajai pētniecībai svarīgie nodibinājumi pastāv un darbojas joprojām.

Ar Andreja Plakana aiziešanu ir noslēdzies laikmets Latvijas historiogrāfijā, kad Otrā pasaules kara traģēdijas sašķeltā nācija radīja divas paralēlas straumes vēstures zinātnē, kas varēja apvienoties tikai pēc 1991. gada. Andrejam Plakanam ir lieli nopelni Latvijas vēstures zinātnes atjaunošanā pēc piespiedu pārrāvuma beigām, sekmējot jaunu pētījumu perspektīvu un metožu apgūšanu kā personisko kontaktu līmenī ar kolēģiem Latvijā, tā arī institucionālajā līmenī strādājot. Jau

1 Andrejs Plakans (2021). *The Reluctant Exiles. Latvians in the West after World War II*. Paderborn: Brill.

2 Plašākais apskats par Andreja Plakana dzīvi un darbu līdz 20. gadsimta 80. gadu beigām publicēts: Edgars Andersons, galv. red. (1987). *Latvju enciklopēdija 1962–1982/1987*. 3. sēj. Rockville: Amerikas Latviešu apvienības Latviešu institūts, 468.–469. lpp.

kopš *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla* atjaunošanas 1991. gada rudenī Andrejs Plakans darbojās tā redakcijas kolēģijā. Tā paša gada vasarā Pasaules latviešu zinātņu kongresā Rīgā viņš aicināja organizēt vēsturnieku kongresu, kurā piedalītos profesionālie Latvijas un Baltijas vēstures pētnieki neatkarīgi no viņu mītnes valsts vai izcelsmes. Līdz šī aicinājuma īstenošanai gan bija jāgaida tieši divdesmit gadi, tomēr Andrejs Plakans paspēja piedalīties Latvijas vēsturnieku I kongresā ar pārskata referātu par vēstures zinātnes attīstību kopš valsts atjaunošanas, kas satur joprojām nozīmīgas atziņas par vēstures pētījumu metodoloģiju.³ Atšķirībā no dažu politiķu paviršajiem spriedelējumiem par padomju okupācijas laikā Latvijā publicēto vēsturnieku darbu vērtību, Andrejs Plakans to izvērtēja profesionāli, atgādinādam par nepieciešamību nošķirt zinātniskās izpētes graudus no ideoloģiskajām pelavām. Atzīmējot vēsturnieka izcilos nopelnus šajā jomā, Latvijas valsts 2017. gada vasarā Andrejam Plakanam piešķīra Triju Zvaigžņu ordeni.

Andreja Plakana publicētie pētījumi ir saistīti ar vismaz četrām tematiskajām grupām: Latvijas vēsturi kopumā, Baltijas zemnieku ģimenes vēsturi 18. un 19. gadsimtā, Latvijas vēstures historiogrāfiju un sociālās vēstures pētījumu metodoloģiju. Katrā izpētes virzienā viņš ir atstājis nozīmīgu zinātnisko mantojumu, kura apguve un lietojums tagad ir mūsu ziņā. Piemiņas raksta apjoms ļauj tikai ieskicēt dažus pieturpunktus minētā mantojuma apguvei. Starptautiskajā izdevumu sērijā *Historical Dictionaries of Europe* Andrejs Plakans sagatavoja Latvijas vēstures vārdnīcu (*Historical Dictionary of Latvia*; pirmais izdevums 1997., otrais – 2008. gadā; trešais, papildinātais izdevums veidots kopā ar vēsturnieku Aldi Puru un publicēts 2017. gadā), kas ietver ikvienam pētniekam nepieciešamo pamatinformāciju no aizvēstures līdz aktuālajiem notikumiem.

Aukstā kara laikmeta politiskā konjunktūra bija labvēlīga Baltijas vēstures pētniecībai Rietumos, jo Baltijas reģiona īpatnības Krievijas impērijā 18. un 19. gadsimtā, kā arī 20. gadsimta sākumā ļāva Eiropas un Ziemeļamerikas vēsturniekiem labāk saprast Krievijas impērijas varas struktūras un to īstenoto politiku, lai izdarītu salīdzinošos vēstures pētījumos balstītus secinājumus: gan Krievijas impērijas, gan PSRS attieksme pret Baltijas reģionu bija savdabīgs indikators Krievijas attiecībām ar Rietumiem. Tādēļ šai tēmai Aukstā kara laikā Rietumu universitātēs pievērsa īpašu uzmanību, veidoja pētnieku grupas un piešķīra līdzekļus Krievijas impērijas Baltijā un Somijā īstenotās politikas

---

3 Andrejs Plakans (2014). Rietumu un latviešu historiogrāfisko saikņu mijiedarbes veidošanās un attīstība kopš 1991. gada: dažas piezīmes. *Latvijas vēsture krustcelēs un jaunu pieeju meklējumos. Latvijas vēsturnieku I kongresa materiāli*. Red. Inesis Feldmanis un Jānis Taurēns. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 43.–50. lpp.

pētīšanai pārvaldes, izglītības un etnopolitikas jomā, sevišķi jautājumā par rusifikācijas mērķiem un paņēmieniem 19. gadsimtā. Andrejs Plakans 20. gadsimta 70. un 80. gados piedalījās vairākos ar šīm tēmām saistītos pētniecības projektos (1981. gadā viņš divus mēnešus strādāja Rīgā un Tallinā), sagatavodams rakstus un nodaļas kolektīvajās monogrāfijās. Šo pētījumu rezultāti latviešu valodā apkopoti viņa rakstā par latviešu attieksmi pret rusifikācijas politiku, ko vairākos turpinājumos publicēja *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*,⁴ sniedzot plašu ieskatu latviešu nācijas tapšanā, kā arī monogrāfijās par latviešu⁵ un Baltijas valstu vēsturi.⁶ Nacionālās kustības izpēti latviešu un igauņu apdzīvotajās Baltijas guberņās Andrejs Plakans kopš septiņdesmitajiem gadiem veica kopā ar ASV strādājošo igauņu kolēģi Toivo Raunu (*Toivo U. Raun*), iegūstot interesantus secinājumus par šīs kustības īpatnībām salīdzinājumā ar citu tautu “nacionālajām atmodām” 19. gadsimta Eiropā.

Līdzās latviešu nacionālās kustības vēsturei nozīmīgs virziens Andreja Plakana darbā, kas deva viņam starptautiski atzīta speciālista statusu, bija ģimenes un radniecības struktūru pētījumi. To apkopojums ietverts 1984. gadā publicētajā monogrāfijā par eiropiešu ģimenes dzīves antropoloģiju no 16. līdz 20. gadsimta sākumam,⁷ kā arī daudzos rakstos par Baltijas vēsturiskās demogrāfijas jautājumiem, no kuriem tikai daži tulkoti latviešu valodā.⁸ Andreja Plakana monogrāfija ir īpaši nozīmīga arī tāpēc, ka šī pētījuma pamatā ir Kurzemes 1797. gada dvēseļu revīzijas materiālu vispusīga analīze sociālās vēstures kontekstā. Ar šo monogrāfiju starptautiskajā līmenī ir atklāts un pamatoti izcelts unikāls vēstures avots, kas saistīts ar Latvijas teritorijas un latviešu tautas vēsturi un kas vienlaikus kalpo par modeli ģimenes institūcijas izpētei pirmsindustriālā laikmeta sabiedrībā Eiropas mērogā. Sociālās vēstures un antropoloģijas metožu integrācija vēsturnieka darbā Andrejam Plakanam nebija tikai teorētisks uzdevums, par ko iespējams reflektēt

---

4 Andrejs Plakans (1996). Rusifikācijas politika: Latvieši. 1855.–1914. gads. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2, 107.–132. lpp.; Andrejs Plakans (1996). Rusifikācijas politika: Latvieši. 19. gadsimta 80. gadi. *Ibidem*, 4, 61.–80. lpp.; Andrejs Plakans (1997). Rusifikācijas politika: Latvieši. 19. gadsimta 90. gadi. *Ibidem*, 1, 70.–89. lpp.

5 Andrejs Plakans (1995). *The Latvians. A Short History*. Stanford: Hoover Institution Press.

6 Andrejs Plakans (2011). *A Concise History of the Baltic States*. Cambridge: Cambridge University Press.

7 Andrejs Plakans (1984). *Kinship in the Past. An Anthropology of European Family Life 1500–1900*. Oxford: Basil Blackwell.

8 Skat. Andrejs Plakans; Čārlzs Vezerels (2000). Patrilineārā ģealoģija, uzvārdi un ģimenes identitāte: Krievijas impērijās Baltijas guberņas 19. gadsimtā. *Latvijas Arhīvi*, 3, 28.–52. lpp.; Andrejs Plakans (2008). Jelgavas ebreju vecums un ģimenes stāvoklis laikposmā no 1833. līdz 1834. gadam. *Ibidem*, 4, 7.–38. lpp.

atsevišķās publikācijās, tas bija viņa ikdienas darbs, un var tikai apbrīnot Andreja Plakana prasmi pārvērst konkrētos izpētes rezultātos pieeju, kas bieži vien paliek teorētiskas abstrakcijas vai vēlamības izteiksmes līmenī.

Savos pētījumos Andrejs Plakans ir izcili parādījis Latvijas un latviešu vēstures kopsakarības reģionālā kontekstā gan politiskās, gan sociālās un kultūras vēstures nozarē. “Kaut kad nākotnē vēsturnieki tikpat uzstājīgi centīsies saprast 19. gadsimta raksturīgākās iezīmes, kā mēs šodien nopūlamies ar devīto vai desmito gadsimtu. Vēsturiskās izmaiņas būs ietekmējušas viņu priekšstatus par to, kas bija tolaik svarīgāko notikumu pamatā, un tādēļ viņu darbs, bez šaubām, nebūs vieglāks par mūsu mēģinājumiem piekļūt viduslaiku Eiropai.”⁹ Ar šiem vārdiem sākas Andreja Plakana pirmā publikācija par latviešu nacionālo kustību 19. gadsimtā. Apzinoties vēstures zināšanu relativitāti pagātnes notikumu okeāna priekšā, vēsturniekam nav viegli atrast pamatojumu savam darbam, kad tiek prasīts pierādīt tā lietderību sabiedrībai. Taču mūsu profesijas paradokss ir tāds, ka tieši šī apziņa liek atbildīgi izturēties pret uzticēto uzdevumu: noskaidrot un saprast to pagātnes notikumu jēgu un nozīmi, kas ietekmējuši pasauli, kurā dzīvojam šodien. To var salīdzināt ar cilvēka dzīvi – sava mirstīguma apzināšanās nepadara dzīvi bezjēdzīgu, bet rada to vienreizīguma un neatkārtojamības izjūtu, kas padara vērtīgus cilvēka centienus piepildīt sev atvēlēto laiku. Izcilā latviešu vēsturnieka Andreja Plakana mūža darbs ir tam labākais apliecinājums.

---

9 Andrejs Plakans (1971). The Latvian National Awakening: Modernization of an Intellectual Milieu. *Bulletin of Baltic Studies*, 2 (6), pp. 9–13, here p. 9.

*

Andrejs Plakans, Latvian historian and emeritus professor at Iowa State University, passed away on 4 July 2024 in Hills, Iowa, USA, at the age of 83. He, like many other 20th century Latvian exiles, was destined to be born in Latvia but live the whole of his life away from his country of birth. Andrejs Plakans was born in Riga on 31 December 1940, at a time when the city had already fallen under the Soviet occupation. Towards the end of the Second World War, his family fled as refugees to Germany and in 1951 moved to USA. There Andrejs Plakans studied history and chose to focus his professional life on the research of the 18th–19th century social history and historical demography. He was the first scholar to study the history of the Latvian national movement in the context of the modernisation process. Andrejs Plakans's PhD thesis, *The National Awakening in Latvia, 1850–1900*, presented at Harvard University in 1969, is still regarded as a legendary text, which not only built a basis for many of his academic publications, but still yields an influence on the researchers, both in Latvia and abroad, who study the process of the emergence of the Latvian nation in the 19th century.

Andrejs Plakans is an author of four monographs, one collection of historical sources, and more than 50 academic articles, which ranks him among the most prominent 20th century Latvian historians. Andrejs Plakans became one of the internationally most renown Latvian historians, alongside with Edgars Andersons (1920–1989) and Andrievs Ezergailis (1930–2022); his works were written and published mostly in English and Latvian. Andrejs Plakans was one of the founders of the Association for the Advancement of Baltic Studies (AABS) in 1968 and one of the regular contributors to the *Journal of Baltic Studies* published by AABS (since 1972) – both of these establishments that are important for international research of the Baltic and Latvian history are still active.

Andrejs Plakans's publications cover at least four broader thematic groups: the general history of Latvia; the 18th–19th century history of the Baltic peasant families; the historiography of Latvia's history; and the methodology of the research into the social history. Plakans is an author of *Historical Dictionary of Latvia* published in the international series *Historical Dictionaries of Europe* (the first edition issued in 1997, the second one in 2008, the third enlarged edition, co-authored by Aldis Purs, in 2017). These publications contain basic information, useful for any researcher, from pre-history to the present day.

© 2024 Mārtiņš Mintauris, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)